

NÁRODNÍ KNIHOVNA JAKO NÁRODNÍ INSTITUTE

Vojtěch Balík

Ve svém příspěvku „Národní knihovna a spolupráce knihoven“, který jsem přednesl na konferenci Knihovny současnosti '94, jsem se zabýval faktickou, možnou i očekávanou rolí Národní knihovny mezi knihovnami, tj. v okruhu knihovnictví jako takovém. Poukazoval jsem přitom na statutární základy, z nichž agendy, iniciativy a koordinační činnosti knihovny vycházejí. Od té doby se událo mnoho podstatného ve věci postavení Národní knihovny, ať už jde o samotný fakt, že knihovna obdržela nový statut, tak o vlastní obsah tohoto dokumentu. O to více je dnes třeba k onomu dva roky starému příspěvku jakoby doplnit, ale i předložit jako předmět společné úvahy, **společenský, historický a troufám si říci i politický kontext Národní knihovny jakožto instituce.**

Záměrem je provést na příkladu Národní knihovny jakousi případovou studii dokazující význam nejen funkčního, ale též **institucionálního pohledu** na organizaci pověřenou výkonem knihovnicko-informačních služeb. To má totiž rozhodně vliv na postavení knihovny v jejím kontextu, tudíž i na její financování, se zpětnými důsledky právě pro kvalitu i kvantitu výkonu, který se od ní očekává. Proto zamyšlení nad klementinskou knihovnou jakožto institucí národní má poskytnout pro toto uvažování doufám že užitečnou analogii.

Není to asi jen případ české Národní knihovny, že se instituce tohoto druhu ocitá v poněkud **neurčitém postavení**: jakoby si společnost náhle nebyla schopna uvědomit a zřetelně definovat, co od takové instituce, která obvykle mívá za sebou už dlouhou tradici, má očekávat, co po ní chtít a čím ta instituce vlastně má být. Možná nejjednodušší je situace těch národních knihoven, které vykonávají jen „čistě národní“ funkce, neboť k tomu byly často už záměrně založeny, t.j. společenská „objednávka“ byla předem jasně formulována. Takových však není mnoho, v Evropě se setkáme častěji s tím, že knihovna po delším a nikoli přímočarém vývoji dospěla do podoby národní knihovny postupně a zadání pro ni bylo formulováno vlastně až dodatečně. Historické reminiscence však žijí v povědomí společnosti patrně natolik intenzivně, že ani zřetelná definice poslání a úkolů a konečný tvar instituce nejsou s to zabránit pohledům zpět. Na druhé straně – a to se týká jak oněch

„čistých“ národních knihoven, tak posledně uvedených – nové promýšlení či snad dokonce zpochybňování role a fungování národních knihoven je důsledkem prudce se měnícího informačního prostředí a změněných informačních potřeb.

Národní knihovna je jednou z tzv. **národních institucí**; ty však u nás nemají v kontextu tzv. státní kulturní politiky dosud zcela jasné postavení. O potřebě vyjasnit postavení těchto institucí v našem státě se mluví sice už několik let, ale jednak se nemluví příliš hlasitě, jednak zůstává spíše jen u solitérních prohlášení, než že by o tom probíhala nějaká diskuse. Nicméně programové prohlášení vlády z července t.r. je dokladem, že otázka se skutečně dostala na pořad dne: „U nejvýznamnějších národních kulturních institucí chce vláda změnit definici jejich postavení“. Vezmeme-li pak v úvahu větu, která tomuto závazku v textu programového prohlášení vlády předchází, a to že „Stát hodlá i nadále podporovat síť veřejných knihoven, muzeí a galerií, ale i v této oblasti hodlá posílit úlohu obcí a regionů“, vidíme, že řešení problému chce vláda zasadit do kontextu systému, který konečně bude zřetelně reflektovat postoj státu k financování a podpoře kultury, tj. koncepci s určitými obrysy. Na druhé straně je jen škoda, že nebyla vzata v úvahu vlastní podstata poslání knihoven, které – i kdyby šlo opravdu jen o veřejné knihovny – se jak víme vymyká jen úzké kategorii tzv. kulturní činnosti, a že z pohledu vlády kompetenci, ale snad i zájem v této oblasti má jakoby jen Ministerstvo kultury.

Které instituce to jsou, jež mají nárok na místo mezi tzv. národními institucemi? Jsou to ty, které náhodou dnes nesou slovo „národní“ v názvu, nebo ty, k nimž máme všichni citový vztah jako k symbolu národní svébytnosti, anebo snad jen ty, které mají ze zákona svěřeny nějaké celostátní kompetence? Lze pro to stanovit nějaké obecně přijatelné kritérium, „bodovací systém“? Už předem je jasné, že rozhodnutí bude mít do značné míry **politický obsah**, a to nejen v tom smyslu, že politikum je už to, kolik vlastně institucí „uznáme“ za národní a budeme je tudíž financovat ze státního rozpočtu, ale i proto, že budeme diskutovat o obsahu přívlastku „národní“, totiž do jaké míry jde o prosté synonymum za „státní“ a do jaké míry o vyjádření jazykové a etnické působnosti, ve smyslu „národní = naše domácí, české“.

Již před delším časem jsme se pokusili spolu s řediteli několika národních institucí, a to těch, jež by bylo možno označit za „sbírkové“, formulovat alespoň přibližná kritéria, určitého **společného jmenovatele** sdíleného právě těmito národními institucemi. Podle toho jde o instituce, jejichž společným a vůči ostatním odlišujícím rysem je, že

- sbírky resp. hodnoty, které spravují, jsou a podle předpokladu budou vždy **majetkem státu** a stává se jím vše, co je nadále do nich doplňováno,
- jejich činnost se řídí **národním zájmem** a služby jsou adresovány obecně

veřejnosti v **národním (celostátním) měřítku** bez teritoriálního, skupinového, oborového, zájmového či jiného speciálního vymezení,

- jako takové jsou podstatnou součástí **kulturní identity** a viditelným základem paměti a vzdělání občanské společnosti v Českém státě,
- jejich sbírky **reprezentují** daný stát před **mezinárodním** společenstvím a jsou jím pojímány jako součást světového kulturního dědictví; národní instituce odpovídají významným způsobem mezinárodnímu společenství za zpřístupnění svého domácího kulturního dědictví světu.

Dále jsme se tehdy vyjádřili k současnému i žádoucímu budoucímu postavení národních institucí, k jejich financování, způsobu hospodaření a kontrole.

Místo národní knihovny v nejvyšší kategorii „národních“ institucí, zřizovaných a financovaných státem, snad nikdo nezpochybňuje. Jde o to, že samotná její existence, její poslání a úkoly, které plní, jsou veřejným zájmem. Při bližším zkoumání obsahu tohoto veřejného zájmu, tj. pojmu, který si veřejnost v daném státě o národní instituci vytváří, však zjistíme už první nejednoznačnost: určité nedorozumění způsobuje už samotný **pojem „národní“**. Obecně veřejnost, média a často i představitelé státní správy mají sklon chápat národní instituce, tudíž i Národní knihovnu, jako **symboly a pomníky** společné národní historie a kulturní identity, navíc často pocítované **ve smyslu jazykově etnickém**, jako instituce, k nimž by měl každý příslušník národa právě jako etnika vzhlížet jaksí s úctou. Je jistě pravda, že Národní knihovna, která spravuje knižní sbírku mající hodnotu národního pokladu, je podobně jako Národní galerie či Národní muzeum ochránkyní a správkyň hodnot, které jednoduše řečeno dělají národ právě tímto národem. Avšak na druhé straně se právě v tomto kontextu hůře prosazuje správná **interpretace pojmu „národní knihovna“**, který je svým způsobem termínem technickým vyjadřujícím racionálně „standardní“ národní poslání a funkce, které knihovna má. Národní knihovnou je všude na světě obvykle ta instituce, která má za povinnost shromažďovat v úplnosti a trvale uchovávat veškeré publikace, vyšlé na daném území (bez ohledu na jejich jazyk!), a v úplnosti o nich informovat, to znamená vydávat národní bibliografii. Národní knihovna tím plní úkoly v rámci světových programů Všeobecného bibliografického přehledu a Všeobecné dostupnosti publikací, a tím se vymezuje v mezinárodním kontextu. A proto se symbolické, emocionální, ba nacionální chápání termínu „národní knihovna“ sice nevyklučuje, ale nemělo by převážít a zakrývat podstatu.

Je tedy třeba se **vyvarovat chápání nacionálního**: jde o zodpovědnost za geograficky, nikoli jen jazykově vymezený přehled o publikacích. Z tohoto hlediska zde naráží český jazyk (a analogicky i některé další slovanské jazyky) na jistou obtíž: **český termín „národní“** je sice překladem například anglického slova „national“, ale nikoli jeho významovým ekvivalentem: vztahuje

se spíše (ale ne důsledně vždy) k etniku a jazyku. Na druhé straně překládat tento pojem slovem „státní“ by také nebylo na místě, protože pro svůj jednoznačný vztah ke státní administrativě váže na sebe toto slovo určité, v našem prostředí příliš jednostranné konotace. Z chápání pojmu „národní“ se pak přímo odvíjí společenská objednávka, očekávání, s nímž se veřejnost k Národní knihovně obrací. V podstatě platí, že **jednostranné chápání Národní knihovny jako národního monumentu vede k jejímu pojetí jakožto svého druhu muzea a k neporozumění jejím informačním funkcím a mezinárodním odpovědnostem.** Více než služby se od ní jakoby v tomto případě očekávají konzervační a reprezentativní aktivity, přičemž právě proto by se v důsledku toho mohl celkově jevit vlastní obsah úkolů této instituce pro veřejnost neurčitý, prakticky nepotřebný. Paradoxně je však takto pojatá instituce snadnějším objektem pro začlenění do určité kategorie institucí z hlediska odpovědností ve státní správě: patří takto prostě mezi kulturní instituce sbírkového charakteru podílející se na ochraně „národního kulturního dědictví“, tedy do toho resortu, který má tyto úkoly ve své kompetenci.

Naopak **interpretace pojmu „národní“ jako označení pro uvedený souhrn knihovnicko-informačních úkolů** této instituce znamená očekávání, že bude plnit výše uvedené úlohy pro mezinárodní programy a poskytovat kvalitně ty služby, které jsou u velkých knihoven samozřejmostí, tj. obecně řečeno dokumenty zpřístupňovat. Důsledkem tohoto pojetí je pak obecné přesvědčení o praktické potřebnosti takové instituce a ovšem větší zájem o poznání vlastního obsahu jejich úkolů ze strany veřejnosti. Takto pojatá národní knihovna se však **vymyká hranicím jednoho resortu:** už z vlastní její podstaty jakožto knihovnicko-informační instituce plyne, že úkoly národní knihovny nelze jednostranně charakterizovat jako např. ochrana kulturního dědictví, či kulturní činnost, anebo zase jen vzdělávání, neboť jsou svým významem, ale zejména směry svého působení vždy přesažné. Její služby jsou adresovány obecně veřejnosti v národním (celostátním) měřítku bez teritoriálního, skupinového, oborového, zájmového či jiného speciálního vymezení. Navíc k podstatě knihovnicko-informační instituce patří neodmyslitelně i **nutnost spolupráce,** a to přes hranice resortů: protože není možné ani účelné budovat v jedné instituci všestranně zaměřená a soběstačná knihovní fond, knihovny dnes – mají-li vůbec dostát požadavkům občanů na informace z dokumentů – společně vytvářejí spolupracující síť a stávají se jejich komplementárními články. Zejména je nutné sdílet informace o svých sbírkách, navzájem si vlastní sbírky zpřístupňovat, a konečně i racionálně koordinovat jejich doplňování.

Význam a univerzalita působení národních knihoven je důvodem, proč většinou státy vytvářejí právě pro své národní knihovny, a to snad více než

pro jiné národní instituce, **pevné legislativní rámce** a mechanismy, jimiž se jednoznačně vymezuje jejich postavení a poslání, majetek, způsob financování a dohled nad nimi. Klíčovým momentem pak v nich bývá snaha o zajištění **objektivního rozhodování o těchto institucích a o jejich otevřenost vůči veřejnosti**, tj. daňovým poplatníkům, a dále stabilita jako nutný předpoklad pro nerušený výkon jejich časově neomezených, nezbytně kontinuálních služeb. Tyto rámce a mechanismy jsou vtěleny do zadání a pravidel uložených státem knihovně, velmi často přímo do zákonné normy **zřizující národní knihovnu**.

Zákonný předpis zpravidla obecně vymezuje základní strategický směr činnosti knihovny a je vyjádřením „společenské zakázky“ dané knihovně. Kromě toho má zajišťovat i dlouhodobou a nepřetržitou objektivitu rozhodování o ní a nezávislost této instituce na momentální politické situaci společnosti, resp. na politických zájmech dočasně vlivných dílčích skupin či jednotlivců. Zakotvením poslání a funkcí knihovny v zákonném předpise se zabraňuje jejich nahodilým změnám neodpovídajícím základnímu záměru existence knihovny, resp. aktuálně účelovému či subjektivně směřovanému rozšiřování a modifikaci funkcí knihovny do oblastí, které jí nenáleží, a tím rozptylování vložených prostředků a lidské práce.

V každém případě se většina zákonných norem o národních knihovnách shoduje v tom, že **neponechávají základní strategii ani dohled nad institucí v rukách jednotlivce**, ale pověřují k tomu skupinu odborně zdatných a odpovědných osob, reprezentujících v určitém výběru společenské oblasti a instituce, které tak či onak tvoří systémové prostředí knihovny. Zpravidla je tímto grémiem správní rada, řídicí výbor apod.

V případě české Národní knihovny je určitá nejednoznačnost náhledu na poslání této instituce ještě umocněna trvajícím dilematem, ne-li přímo sporem, který je možno vyjádřit jednoduchou otázkou: **národní, nebo univerzitní?**

Univerzitní tradice naší Národní knihovny je neobyčejně silná a dává jí dodnes nesmazatelný obraz. Téměř dvě třetiny z její 630 let dlouhé historie, tj. od roku 1466 do roku 1777, byla knihovnou Univerzity Karlovy. Nejvýznamnější rozvoj ve svém „univerzitním“ období knihovna zaznamenala pod správou jezuitů. Po svém postátnění a otevření veřejnosti pak knihovna získala brzy právo povinného výtisku, které se v průběhu 19. století geograficky rozšiřuje a knihovna postupně přijímá i povinnosti knihovny státní či národní. Mezitím Univerzita už svou centrální knihovnu nebuduje, protože knihovna v Klementinu se stále pokládá vlastně za knihovnu univerzitní. Ale protože mezi oběma institucemi neexistuje žádný formální svazek, **nutně se knihovna svým profilem i službami Univerzitě vzdaluje**.

Ohlédneme-li se na dobu národního obrození, je zajímavé pozorovat, jak

česká společnost v úsilí o znovunabytí duchovní a kulturní svébytnosti národa jakoby s touto – jinak hojně využívanou – institucí, nesoucí tehdy patrně nestravitelné břemeno kombinace jezuitské tradice a podřízenosti státní (tj. c.k. rakouské) správě, jaksi nepočítá; raději buduje v podobě Národního muzea vlastní, i když – pokud jde o jeho knihovnu – do značné míry duplicitní stánek vědy a vzdělanosti. Ostatně, národní obrození se tak jako tak rádo realizuje spíše v projevech múzického umění či krásného písemnictví. Instituce typu národní knihovny – na rozdíl třeba od Národního divadla – rozhodně nebyla na pořadu dne jakožto jeden z významných cílů. (Všimněme si opačné situace hlavně ve Spojených státech amerických, kde byla v téže době budována Kongresová knihovna jako jeden z mála vskutku celonárodních symbolů, ale třeba i ve Francii a v dalších státech.) Po roce 1918 se **československá První republika** už ke klementinské knihovně, ale vůbec i k významu knihovnictví pro rozvoj společnosti, zná: stačí poukázat na knihovnický zákon z roku 1919 či na státní dotaci a velkorysé přebudování Klementina pro účely knihovny, již tehdy, byť ještě ne *verbis expressis*, považované za knihovnu národní.

Národní knihovna se tedy zřetelně profiluje ve dvou základních posláních: je univerzální veřejnou knihovnou s univerzitní tradicí, sloužící v obecném smyslu vysokoškolské obci, a současně knihovnou národní. Poslání národní v tom smyslu, jak bylo vyloženo výše, je zcela zřetelné a jedinečné, zatímco **univerzální** profil – i když, pravda, nikoli v tak velkém rozsahu a s tak dlouhou tradicí – je vlastní i jiným tzv. vědeckým knihovnám. Nicméně vysokoškolská obec z oborů humanitních a přírodovědných se obrací se svými požadavky na zahraniční literaturu tradičně zejména do Klementina, kde nalézá (nebo doufá, že nalezne) její nejbohatší zdroj.

Příznačným dokladem náhledů na na Národní knihovnu je **historie jejího názvu:** ačkoli, jak bylo řečeno, za celé období 220 let od svého postátnění již nemá knihovna žádný formální svazek s Univerzitou, slovo „**univerzitní**“ se nacházelo bez výjimky ve všech četných variantách názvů, které za tu dobu vystřídala, a to i po roce 1935, kdy první místo v jejím názvu zaujal přívlastek „národní“. Když se knihovna po listopadu 1989 konečně přihlásila k jednoznačnému názvu Národní knihovna, začali mnozí, někdy i ti, kteří mají ke Klementinu blízko a mohli by mu lépe rozumět, poukazovat na tradiční název knihovny a proti novému názvu namítat. Tehdy se projevilo, jak silně působí jednak tradice, jednak (často neuvědomělá) potřeba zaplnit mezeru po neexistující centrální knihovně Univerzity.

Návrat však není možný. Po dvou stech letech odklonu od profilování fondu podle univerzitních studijních programů a naopak krystalizace sbírky univerzálně pokrývající přírodní a společenské vědy (o podstatném aspektu národních funkcí nemluvě) by snahy o návrat k roli univerzitní knihovny (včetně úkolu koordinovat univerzitní síť knihoven) byly **nerealistické**, ba

silně iracionální. Nehledě k tomu, že redefinování celé instituce, která má sice dvojí poslání (národní + univerzální), leč organizačně je zcela integrována, by bylo dnes utopií.

Příklad české Národní knihovny je ovšem individuální, snad podobný mnoha dalším evropským národním knihovnám. Platí však s plnou analogií i o mnoha **dalších knihovnách**, které jsou institucemi, ať už s delší či kratší historií a společenským zakotvením: z důvodů, které byly popsány výše, **nejsou zpravidla takové knihovny jednoduše jen účelová zařízení pověřená úkolem organizačně a technologicky zajistit určitý druh služeb veřejnosti**. Pokud jsou víceméně samostatnými institucemi, a nemusí proto být právě institucemi národními, mají jako takové též v kulturním, historickém, společenském, ba i politickém kontextu daného regionu či oboru přece v různé míře **statut společenské konstanty a svým způsobem politickou úlohu**. Určitě by bylo na škodu tento aspekt, v některých případech velmi zřetelný, opomíjet.

Proto bývá často **úkol vedení těchto knihoven neobyčejně komplexní**: na jedné straně – tak jak si to dnes vyžaduje řízení každé samostatné instituce – je zapotřebí integrovaného pohledu odborného, ekonomického, technologického i právního, na druhé straně právě proto, že jde o svěbytnou instituci, musí její vedení permanentně **brát v úvahu celou tradici a původní koncept**, který si s sebou svěřená instituce neustále nese, promýšlet jeho vliv na současnou sebeidentifikaci instituce i na její obraz ve veřejnosti; nejde o akt sebeshlížení. Je to konkrétní danost, kterou by bylo nemoudré ze sebe „střásat“ jako něco obtížného a snažit jaksi stavět na zelené louce abstraktního, ryze funkčního zadání úkolů. Teprve s ohledem na tyto základy, představované historií, tradicí a společenským zakotvením instituce, které mimochodem zpravidla poskytují možnost pozitivního využití ve prospěch instituce, je třeba se reálně vyrovnávat s novými knihovnickými úkoly a opětovně promýšlet a navrhovat zpřesněné formulace základních poslání instituce a konečně právě v tomto světle a komplexu udržovat dialog s představiteli veřejnosti a státní, regionální či místní správou.